"चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः।"
इत्यमरः। १। ४। ३१॥
(यथा, भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीये भागे।
"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुन्दुकः फुस्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते॥")
हृत्कम्पः, पुं, (हृदयस्य कम्पः। हृदादेशः।) हृदयकम्पनम्।। यथा,—
"हृत्कम्पो जायते तावत् यावत् तस्य कृपा न चेत्॥"
इति समयाचारतन्त्रोक्तं भद्रकालीकवचम्॥
हृतं, त्रि, (हृ+क्तः।) अपहृतवस्तु। यथा,—
"पुरा शुम्भनिशुम्भाभ्यामसुराभ्यां शचीपतेः।
त्रैलोक्यं यज्ञभागाश्च हृता मदबलाश्रयात्॥"
इति देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः॥
हृद्, क्ली, (हृ+बाहुलकात् दुक्।) हृदयम्। मनः। इत्यमरः। २। ६। ६४॥
हृदयं, क्ली, (ह्रियते विषयैरिति। हृ+"वृह्रोः षुग्दुकौ च। उणा० ४। १००। इति कयन् दुक् च।) वुक्कम्। वक्षः। मनः। यथा,—
"उरस्यपि च वुक्कायां हृदयं मानसेऽपि च॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
वुक्काग्रमांसं हृदयं हृदिति। चत्वारि हृदये। केचित्तु वुक्कात् पृथगेव हृदयान्तर्गते मांसविशेषे पद्माकारे हृदयादिद्वयमाहुः। धातोरनेकार्थत्वात्। इत्यमरटीकायां भरतः।२।६।६४॥
अत्र अनाहतनामकद्वादशदलपद्ममस्ति। यथा,
"आधारे लिङ्गनाभौ हृदयसरसिजे तालुमूले ललाटे
द्वे पत्रे षोड़शारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के।
वासान्ते वादिलान्ते ङ-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां
हक्षौ कोदण्डमध्ये सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि॥"
इति षट्चक्रभेदः॥
किञ्च।
"तस्योर्द्ध्वे हृदि पङ्कजं सुललितं वन्धूककान्त्युज्ज्वलं
काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपकृतं सिन्दूररागाञ्चितैः॥
नामानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं
वायोर्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम्॥"
इति षट्चक्रक्रमः॥ * ॥
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"समोन्नतञ्च हृदयमकल्प्यं मांसलं पृथु।
नृपाणामधमानाञ्च खरलोमशिरालकम्॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः॥
(तथास्य विवृतिः।
"अर्थे दश महामूलाः समाख्याता महाफलाः।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्य्यायैरुच्यते बुधैः॥
षड़ङ्गमङ्गविज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम्।
आत्मा च सगुणश्चेतः चिन्त्यञ्च हृदि संश्रितम्॥
प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते।
गोपानसीनामागारकर्णिके वार्थचिन्तकैः।
तस्यापघातान्मूर्च्छायं भेदान्मरणमिच्छति॥
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानन्धारितन्तत्र संश्रितम्।
तत्परस्यौजसः स्थानन्तत्र चैतन्यसंग्रहः॥
हृदयं महदर्थञ्च तस्मादुक्ताश्चिकित्सकैः।
तेन मूलेन महता महामूला मता दश॥"
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशेऽध्याये॥
"हृदयमिति कृतवीर्य्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये॥
"शोणितकफप्रसादजं हृदयं तदाश्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः प्लीहा फुस्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च॥
तद्धृदयं विशेषेण चेतानास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र।
पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति॥"
इति च सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
हृदयग्रन्थिः, पुं, (हृदयस्य ग्रन्थिरिव अविद्यासम्बन्धेन दुर्म्मोच्यत्वात्।) हृद्बन्धः। यथा,—
"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे॥"
इति श्रीभागवते। १। ३।२१॥
हृदयङ्गमं, क्ली, (हृदयं गच्छतीति। गम+खच्। मुम् च।) युक्तियुक्तवाक्यम्। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। सङ्गतम् २। इत्यमरः।१।६।१८॥ (मनोहरे, त्रि। यथा, कुमारे। २। १६।
"इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयङ्गमाः।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः॥"
"हृदयङ्गमाः मनोहराः।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
हृदयवान्, [न्] त्रि, (हृदयमस्यास्तीति मतुप्। मस्य वः।) हृदयालुः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
हृदयस्थानं, क्ली, (हृदयस्य स्थानम्।) वक्षःस्थलम्। तत्पर्य्यायः। क्रोड़म् २ उरः ३ वक्षः ४ वत्सम् ५ भुजान्तरम् ६। इति हेमचन्द्रः॥
हृदयात्मा, [न्] पुं, हृदयमेव आत्मा प्रधानदेहभागो यस्य।) कङ्कपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥
हृदयालुः, त्रि, (प्रशस्तहृदयमस्यास्तीति। हृदय+५। २।१२२। इत्यत्र "हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्।" इति काशिकोक्तेः आलुः।) प्रशस्तमनाः। तत्पर्य्यायः। सुहृदयः २। इत्यमरः। ३।१।३॥ सहृदयः ३। इति भरतः॥ हृदयी ४ हृदयिकः ५ हृदयवान् ६। इति टीकान्तरम्॥ चिद्रूपः ७। इति जटाधरः॥
हृदयिकः, त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यास्तीति। हृदय+ठन्।) हृदयालुः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥
हृदयी, [न्] त्रि, (प्रशस्तं हृदयमस्यातीति। इनिः।) हृदयालुः। इति जटाधरः॥
हृदयेशः, पुं, (हृदयस्य ईशः।) भर्त्ता। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तत्पर्य्यायः।
"प्रेयस्याद्याः पुंसि पत्यौ भर्त्ता सेक्ता पतिर्व्वरः।
विवोढ़ा रमणो भोक्ता रूच्यो वरयिता धवः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
हृदयेशा, स्त्री, (हृदयस्य ईशा।) भार्य्या। यथा,
"प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया।
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा॥"
इति हेमचन्द्रः॥
हृदावर्त्तः, पुं (हृदयस्थितः आवर्त्तः।) अश्वहृदयावर्त्तः। तत्पर्य्यायः। श्रीवृक्षकः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
हृदिस्पृक्, [श्] त्रि, (हृदि हृदये स्पृशतीति। स्पृश्+क्विन्। "हृद्द्युभ्यां ङेः॥" ६। ३। ९। इत्यस्य वार्त्तिकात् अलुक्समासः।) हृद्यः। इति केचित्॥ (यथा, भागवते। ६। १४। ४३।
"यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः।
जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः॥")
हृदयस्पर्शकर्त्ता च॥
हृद्गोलः, पुं, पर्व्वतविशेषः। इति केचित्॥
हृद्गोलीयः, त्रिः, (हृद्गोलोऽभिजनोऽस्येति। छः।) हृद्गोलपर्व्वतोद्भवः। इति केचित्
हृद्ग्रन्थः, पुं, (हृत् हृदयं ग्रथ्नातीति। ग्रन्थ+अच्।) हृद्व्रणः। इति राजनिर्घण्टः॥
हृद्यं, क्ली, (हृदयस्य प्रियं मनोज्ञत्वात्। हृदय+"हृदयस्य हृल्लेखयदण् लासेषु।" ६।३।५०। इति यत् हृदादेशश्च।) गुड़त्वक्। इति शब्दरत्नावली॥
हृद्यः, पुं, (हृदय+यत्। हृदादेशः।) वशकृद्वेदमन्त्रः। इति मेदिनी॥
हृद्यः, त्रि, (हृदयस्य प्रियमिति। हृदय+"हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु।" ६। ३। ५०। इति यत् हृदादेशश्च।) मनोहरः। इत्यमरः। ३।१।५३॥ अस्य पर्य्यायः मनोज्ञशब्दे द्रष्टव्यः॥ हृज्जः। हृद्धितः। हृत्प्रियः। इति मेदिनी॥ (यथा, मनौ। ३। २२७।
"भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च॥
हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च॥")
हृद्यगन्धं, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य।) क्षुद्रजीरकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ सौवर्च्चलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
हृद्यगन्धः, पुं, (हृद्यो मनोहरो गन्धोऽस्य। विल्ववृक्षः। इति जटाधरः।
हृद्यगन्धा, स्त्री, (हृद्यो गन्धोऽस्याः।) जाती। इति राजनिर्घण्टः॥
हृद्यगन्धि, क्ली, (हृद्यो गन्धोऽस्य। इत् समासान्तः।) क्षुद्रजीरकम्। इति रत्नमाला॥
हृद्या, स्त्री, (हृद्+यत्। टाप्।) वृद्धिनामौषधिः। इति मेदिनी॥